

ORCID iD 0000-0002-5778-7401

УДК 37.091.12 : 005.963.3

Олександр Наровлянський

ЕКСКУРСІЇ В СИСТЕМІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ОСВІТИ ТА ВИХОВАННЯ (XIX - ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

Серед сучасних методів навчально-виховної роботи з учнями чільне місце займають екскурсії. Вони містять значний виховний та навчальний потенціал, ефективно доповнюють класно-урочні форми роботи. На сучасному етапі, в умовах зростання уваги до патріотичного виховання молоді, значення екскурсій суттєво зростає. В цих умовах варто вивчати існуючий історичний досвід використання цієї форми роботи в різні періоди історії нашої освіти.

Питання теорії та історії екскурсійної роботи з учнями досліджувало чимало авторів. Ще в дореволюційний період роль екскурсій високо оцінювали видатні тогочасні педагоги та історики С. Русова, М. Сумцов. Досвід проведення екскурсій висвітлювали в своїх публікаціях Н. Акінфєєв, Н. Баженов, В. Бітнер та інші. Пізніше питання екскурсійної справи були предметом вивчення Г. Долженко, Б. Ємельянова тощо. Історію та теорію екскурсійної справи в нашій державі, її сучасний стан вивчали Л. Войтович, В. Зінченко, О. Костюкова, М. Косило, О. Попов, В. Редіна, О. Романенко, В. Федорченко, М. Черезова та інші. Однак питання зародження екскурсійної справи в школах на межі XIX–XX століття не отримало належного висвітлення.

Метою статті є аналіз історичного досвіду організації екскурсій в школах Російської імперії кінця XIX – початку XX століття.

Активний розвиток екскурсійної справи в школах Російської імперії, зокрема на території сучасної України розпочався саме в цей час, коли в ряді навчальних закладів сформувалася практика проведення екскурсій перш за все природничого характеру.

З 1886 року в Києво-Печерській гімназії проводилися ближні екскурсії, з 1892 року учні гімназії почали брати участь в далеких екскурсіях по Росії, а в 1900 гімназисти вперше вирушили за кордон [9, с. 5]. Серед «піонерів» екскурсійної справи для учнів був Кримський гірський клуб, що виник в Одесі в 1890 році. Вже на другому році свого існування він проголосив одним з напрямів своєї діяльності сприяння в проведенні екскурсій для учнів [2, с. 81–82]. Екскурсії проводилися в період літніх шкільних канікул, досягали тривалості 10 днів за участі не

більше ніж 20 учнів старших класів. Докладний план кожної екскурсії затверджувався попечителем навчального округу. Перед виїздом учасники екскурсії обов'язково проходили огляд запрошеного клубом лікаря. За період з 1890 по 1898 роки було проведено шість учнівських екскурсій до Криму. Влітку 1899 року було проведено екскурсію учениць жіночих гімназій Одеси та Катеринослава за маршрутом Одеса – Севастополь – Бахчисарай – Сімферополь – Чатир-Даг – Алушта – Гурзуф – Ялта – Одеса. Того ж року було проведено екскурсію учнів чоловічих гімназій та реальних училищ Одеси за маршрутом Одеса – Севастополь – Георгіївський монастир – Балаклава – Байдари – Ялта – Ай-Петрі – Бахчисарай – Севастополь – Одеса [2, с. 82–83].

У 1897 році було створено товариство «організації подорожей учнів Сумського реального училища для ознайомлення з Вітчизною», ініціатором створення якого став директор училища Грицай. Вже наступного року було проведено подорож на Кавказ, потім учні здійснили поїздку до Фінляндії через Москву та Санкт-Петербург [2, с. 83,88].

Директор Житомирської гімназії Сидоров розпочав проведення екскурсій з одноденних подорожей поблизу Житомира, пізніше відбулися поїздки на Волинь. Отримавши досвід в ближніх екскурсіях в подальшому учні здійснили подорожі за маршрутом Житомир – Ростов – Казань – Нижній Новгород – Батумі – Поті – Ялта – Одеса – Житомир (1896), Житомир – Відень – Мюнхен – Цюрих – Мілан – Генуя – Флоренція – Венеція – Житомир (1897) [с. 2, с. 89–90].

Відомим ентузіастом екскурсійної справи серед учнів був викладач Катеринославської гімназії Н. Акінфєєв. Свій досвід він узагальнив в посібнику, виданому в 1914 році [1]. В ньому він, зокрема підкреслював на відмінність екскурсій від прогулянок, зазначивши, що «перші носять освітній характер, другі більше розважальний характер». Він запропонував поділ екскурсій на близькі – протягом 2–3 годин біля місця навчання та проживання, та далекі – поїздки по країні чи за кордон тривалістю кілька днів або навіть тижнів. Залежно від мети він пропонував

поділяти екскурсії на загальноознайомчі та зі спеціальною метою огляду окремого об'єкту, вивчення ремесла тощо. Так, загальноознайомчими автор вважає поїздки до Києва, Криму, Москви. До екскурсій зі спеціальними цілями відносить поїздки для ознайомлення з видобутком залізної руди в Кривому Розі, кам'яновугільними та соляними шахтами Донецького басейну, великими чавуно-ливарними заводами в Бахмутському повіті тощо.

Н. Акінфеев наполягав, що екскурсії мають проводитися протягом всього навчального року, «заміняючи класне викладання бесідою серед живої природи». Важливим для забезпечення ефективності екскурсії автор вважав попередню підготовку в класі, попереднє ознайомлення з тим, що вони побачать і чим займатимуться на екскурсії, вивчення відповідного навчального матеріалу на уроках. Завданням екскурсії, на думку катеринославського вчителя, є навчання дітей спостерігати та бачити навкруги себе, розвивати самостійність дітей. Для цього він пропонував використовувати різні методи, зокрема організувати групову роботу дітей під час екскурсії. Так, наприклад, він пропонував ділити учасників екскурсії на три групи, кожна з яких має знайти предмети, що належать мінерального, рослинного та тваринного світу. Після екскурсії пропонувалося підведення підсумків в класі із використанням різних таблиць, схем за результатами спостережень, написання підсумкових домашніх чи класних творів тощо.

Постійно організували екскурсії ряд київських навчальних закладів. Так, учні Київської гімназії №5 побували на екскурсіях в Криму, на Кавказі, в Москві, на Волзі, в Фінляндії. Тривалість екскурсій як правило перевищувала місяць, в них брали участь переважно учні випускних класів [2, с. 89].

В київській колегії Павла Галагана екскурсії проводилися для закріплення навчального матеріалу з ботаніки, історії та теорії живопису, географії, історії, фізики. Так протягом 1906 року були організовані екскурсії в ботанічний та зоологічний кабінет Університету, в 1907 році учні 4 класу відвідали майстерні Південно-Західної залізниці, протягом 3 годин оглянувши цехи парових котлів, механічний, ковальський, паровозний, вагонний, малярний, ливарний, прокатний, колісний, електростанцію, в 1911 – Києво-Печерську лавру, Михайлівський та Софійський собори, Ботанічний сад, Голосіївський ліс тощо. Щорічно проводилися екскурсійні поїздки до Москви та Санкт-Петербургу [11, с. 124–125].

У 1901 році для учнів 1-ї Київської гімназії

було проведено екскурсію на Кавказ та в Крим за маршрутом Київ – Катеринослав – Мінеральні Води – Владикавказ – Військово-грузинська дорога – Тіфліс – Баку – Тіфліс – Батумі – Сухумі – Новий Афон – Феодосія – Ялта – Севастополь – Бахчисарай – Катеринослав – Київ. Тривалість екскурсії, в якій взяли участь 25 учнів на чолі з директором гімназії І. Посадським та вчителем фізики, склала шість тижнів. Варто відзначити, що екскурсії передувала ретельна підготовка, яка почалася ще в жовтні 1900 року. Для майбутніх учасників було прочитано лекції з історії та географії району подорожі, літератури (О. Пушкін та М. Лермонтов про Крим та Кавказ), проведено навчання збору ботанічних колекцій, метеорологічним спостереженням. Завчасно було вирішено питання розміщення учасників подорожі в гімназіях, реальних училищах ряду місць, при цьому місце для проживання надавалося безоплатно, також в більшості місць надавалася допомога в організації харчування учасників екскурсії за мінімальними цінами. Цікаво, що в звіті про цю екскурсію знаходимо згадку про відвідання не лише природних та історичних пам'яток, але й промислових об'єктів – металургійних заводів у Каменському та Катеринославі, нафтових промислів в Баку [12].

Поряд з далекими екскурсіями певне розповсюдження отримали і порівняно близькі екскурсії. Так, учні Маріїнської гімназії міста Катеринослава в травні 1915 року здійснили екскурсію пароплавом до Лоцманської Кам'янки до Кайдакського порогу Дніпра. Вони оглянули луки та пороги Дніпра, залишки фортеці Старий Кодак, маєток Воронцова – Дашкова, спостерігали за роботою лоцманів на порогах [6, с. 18].

Серед екскурсій кінця XIX – початку XX століття були й такі, що за своїм маршрутом, організацією та рівнем складності наближалися до сучасних спортивних туристських походів. Так, в 1897 році викладач Катеринодарської гімназії Д'ячков-Тарасов організував екскурсію 15 учнів за маршрутом Катеринодар – Туапсе – Сухумі – Новий Афон – Новоросійськ – Катеринодар загальною протяжністю 902 версти, в якій учні пересувалися як транспортними засобами, зокрема пароплавом, так і пішки (з Катеринодара до Туапсе через Головний Кавказький хребет, 232 версти) [2, с. 90]. Наступного року той самий викладач пройшов з групою з 36 учнів долиною річки Теберда через Клухорський перевал, побував на льодовику Ельбрусу, відвідали Хумаринський та Сектинський храми XI століття, побували в Кисловодську, П'ятигорську, на карачаївських кошах карачаївців, Утаковських

кам'яновугільних штольнях, Худеському срібно-свинцевому руднику. Подорож зайняла 30 днів, пішки учасники пройшли 436 верст, залізницею проїхали 740 верст. В подорожах учнями гімназії було зібрано до 500 екземплярів метеликів, близько 100 видів мінералів, здійснено 49 метеорологічних спостережень, виконано більше 250 фотознімків [2, с. 91].

Про увагу до екскурсійної діяльності в зазначений період свідчить вихід в 1910–1914 роках ряду посібників для організаторів екскурсій. Крім згаданого вище посібника Н. Акінфєєва, було також видано книги Н. Бітнера та Н. Баженова.

Так, у виданому в 1910 році «Супутнику екскурсанта» Н. Бітнера, зазначалася необхідність завчасного вивчення місцевості проведення заходу як керівниками, так і учасниками екскурсій. Було зазначено увагу на необхідність медичного забезпечення екскурсій, бажаність залучення до них лікарів, фельдшерів, студентів-медиків старших курсів [4, с. 12]. Автор звертає увагу на моральний бік екскурсій, зокрема відзначає, що головним девізом екскурсантів має стати «солідарність, порядок та ввічливість». Серед головних правил, яких мають дотримуватися учасники екскурсій, вказана турбота про безпеку власну та своїх товаришів [4, с. 16].

Книга Н. Баженова була побудована як методичний посібник для керівників екскурсій школярів і містить не лише теоретичні положення, але й численні практичні поради. Автор вважає, що «виховне значення шкільних екскурсій можна вважати загальноновизнаним» [3, с. 2]. Він пропонує певний алгоритм підготовки екскурсій, який має починатися з розробки маршруту та визначення вартості, а також затвердження їх на педагогічній раді. Для проведення екскурсій необхідно отримання дозволу управління навчального округу або окружного інспектора. Крім того, необхідно отримання дозволу губернаторів місцевостей, куди планується екскурсія.

Варто відзначити, що при проведенні екскурсій групам школярів надавалися суттєві пільги, а чимало посадових осіб йшли на зустріч у вирішенні питань, які виникали. Так, при проведенні вищезгаданої екскурсії учнів 1-ї Київської гімназії, дирекція пароплавних перевезень по Дніпру надала безоплатний проїзд від Києва до Катеринослава та у зворотному напрямку, начальники Катеринославської та Владикавказької залізниць надали окремі пультманівські (тобто м'які спальні) вагони з правом зупинки на будь-яких станціях від Катеринослава до Владикавказа. Начальник Тіфліського поштово-телеграфного відділення

дав розпорядження про позачергове виділення коней для екіпажів екскурсантів під час поїздки по Військово-Грузинській дорозі. Російське товариство пароплавства та торгівлі (перевізник Чорним морем) надало знижку 25 % вартості білетів [12, с. 6].

Діючи в той час правила перевезень пасажирів залізницею передбачали можливість отримання окремого вагону якщо в складі групи учнів не менше 30 екскурсантів. При цьому, під час нетривалих зупинок (1–2 дні) з дозволу Міністерства шляхів сполучення можливе було проживання у вагоні. Вагон надавався разом з провідником, який мав надавати допомогу групі в вирішенні побутових питань. Крім того при проїзді більше 10 учнів їм надавався пільговий квиток, а на кожні десять учнів один керівник також мав право на отримання квитка за пільговою ціною [3, с. 12–14]. На жаль, в 1915 році ця пільга була скасована.

В ряді міст було створено умови для безоплатного прийому та розміщення екскурсійних груп учнів. Таке розміщення зокрема здійснювалося в міському училища імені О. Пушкіна в м. Владикавказ, в міських училища Тіфліса (через міську управу), школі ремісничих учнів м. Боржомі, притулку імені Р. Лейцингера м. П'ятигорська, приміщенні Кримсько-Кавказького гірського клубу в Одесі [7, с. 20–22]. Сприяння в пошуку безоплатних місць для ночівлі надавали і громадські організації – комісія екскурсій при Московському товаристві писемності, Петербурзьке бюро по сприянню екскурсіям, комісія сприяння екскурсіям при Уфимському сімейно-педагогічному товаристві [3, с. 16]. За попереднім погодженням в ряді музеїв, зокрема Румянцевському та політехнічному в Москві, археологічному в Києві, учнівським екскурсіям надавалися безоплатні екскурсії [3, с. 18].

Певна увага розвитку екскурсійної справи приділялась органами управління освітою. Так, Міністром народної освіти Російської імперії (1902–1904) Г. Е. Зенгером було видано циркуляр про використання канікулярних днів для проведення екскурсій [8]. Крім того, після скасування перевідних екзаменів, Міністерством було передбачено проведення у вивільнений час в травні екскурсій для учнів [5].

У 1915 році Міністерством народної освіти було направлено циркуляр попечителям навчальних округів, яким було рекомендовано «ввести у практику життя і навчального ужитку школи учнівські екскурсії, вважаючи їх необхідним та суттєвим доповненням класного навчання». При цьому зверталася увага на необхідність чіткого та завчасного визначення цілей та плану екскурсії, щоб уникнути її

перетворення на виключно розважальну. Екскурсії повинні носити навчальний або науковий характер, учні мають отримувати відповідні завдання. Зверталася увага на те, що екскурсіями можуть скористатися вчителі всіх предметів, при цьому вчитель має визначити, що саме він хоче показати, проілюструвати на екскурсії. За умови дотримання цих вимог «екскурсії дійсно можуть стати одним з найкорисніших освітніх засобів та чудовим доповненням до класного викладання». В разі ж порушення цих вимог, на думку Міністерства, призводило до відсутності сприятливих результатів, підриву віри в ефективність цього методу виховання підростаючого покоління [109].

Питання екскурсійної роботи в зазначений період неодноразово ставало предметом обговорення різних педагогічних зібрань, з'їздів, товариств.

У 1899–1900 навчальному році Педагогічним товариством при Московському імператорському університеті було створено комісію для розробки питання про шкільні екскурсії [2, с. 80]. На першому педагогічному з'їзді Одеського навчального округу, який проходив 3–7 січня 1916 року було створено екскурсійну секцію. В рішенні цієї секції пропонувалося ввести екскурсії до навчальних програм, зробивши їх обов'язковими та дати право педагогічним радам звільняти учнів від занять для проведення екскурсій [6, с. 22–24].

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX століття в школах Російської імперії склалася певна система екскурсійної роботи з учнями. Було розроблено класифікацію екскурсій залежно від мети та віддаленості об'єктів екскурсії від місця проживання. Було вироблено методичні рекомендації щодо підготовки та проведення екскурсій, які передбачали організаційну та методичну підготовку, безпосередньо проведення заходу та підсумкові заходи після завершення екскурсії. Екскурсійна робота в школі отримала підтримку з боку держави, зокрема органів управління освітою, педагогічної громадськості, було передбачено надання суттєвих пільг при користуванні транспортом, відвіданні музеїв, розміщенні. В ряді шкіл екскурсії зайняли чільне місце в навчально-виховному процесі. Водночас ця практика не стала загальною та залишалася переважно справою ентузіастів. Ряд рекомендацій, вироблених в зазначений період зберігають своє значення та можуть бути використані в сучасних умовах. Подальшого вивчення потребує методика проведення цих заходів, а також питання підготовки кадрів для керівництва екскурсіями школярів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арепьев Н. Общеобразовательныя экскурсии в средней школе // Русская школа. – 1900. – №2. – с. 80–92.
2. Акинфиевъ Н. Какъ устраивать экскурсии съ учащимися. Издание журнала «Школьныя экскурсии и школьный музей». – Бендеры: типография Гиленко и Натензона, 1914.
3. Баженовъ Н. Школьныя экскурсии. Справочная книга для организаторовъ и руководителей ученическихъ экскурсий. Харьков, типо-лит «Художественный трудъ» Р. Радомышельского, 1914.
4. Битнеръ В. В. Спутникъ экскурсанта. Руководство къ собиранию естественно-научныхъ коллекций, наблюденію природы, изученію историческихъ и археологическихъ памятниковъ и палеографическихъ документовъ, организации экскурсий и другихъ способовъ и средствъ изучения родного края. – Санкт-Петербург: издательство «Вестник знания», 1910.
5. Из текущей литературы. Сент -Илер «Об устройстве экскурсий с учениками средне-учебныхъ заведений весной этого года («Рижский вестник №91-92 /1916) // Школьныя экскурсии и школьный музей. – 1916. – № 3. – с. 29.
6. Подосиновиков Н. В гостях у лоцманов. – // Школьныя экскурсии и школьный музей. – 1917. – №1. – с. 18.
7. Смирнов В. Тормозы развития отечественного туризма // Школьныя экскурсии и школьный музей. – 1916. – №1. – с. 20–22.
8. Третьяков Д. Экскурсии и наглядность на съезде деятелей средней школы, состоявшемся в Одессе 2-7 января 1916 года // Школьныя экскурсии и школьный музей. – 1916. – №1. – с. 13–19.
9. Труды комиссии по организации экскурсий для учащихся и учащихся средних учебных заведений Московского округа с 28.12.1910 по 6.01.1911 г. – Москва, 1911.
10. Циркуляр г. министра народного просвещения об экскурсиях, разосланный гг. попечителям учебных округов // Школьныя экскурсии и школьный музей. – 1916. – № 6. – с. 28–29.
11. Шевчук О. М. Організація і зміст навчально-виховного процесу колегії Павла Галагана (1871–1920 рр.) – Умань, ФОП Жовтий О.О., 2013. – 250 с.
12. Экскурсия на Кавказъ и въ Крымъ учеников Киевской 1-й гимназии въ 1901 году. Под ред. директора И. И. Посадского. – К.: Литотипография Товарищества И. Н. Кушнерев и К. – 1901.

REFERENCES TRANSLATED AND

TRANSLITERATED

1. Arepev N. Obshcheobrazovatelnye ekskursyy v srednei shkole // Russkaia shkola. - 1900. - №2. - s.80-92.
2. Akynfiev N. Kak ustrayvat ekskursyy s uchashchymysia. Yzdanye zhurnala «Shkolnye ekskursyy y shkolniy muzei». - Benderi : tipohrafiya Hylenko y Natenzona, 1914.
3. Bazhenov N. Shkolnye ekskursyy. Spravochnaia knyha dlia orhanyzatorov y rukovodytei uchenycheskykh ekskursyi. Kharkov, typo-lyt «Khudozhestvennyi trud» R.Radomishelskoho, 1914.
4. Bytner V.V. Sputnik ekskursanta. Rukovodstvo k sobyraniiu estestvenno-nauchnykh kolleksyi, nabliudeniuiu pryrodi, yzucheniiu ystorycheskykh y arkhelohycheskykh pamiatnykov y paleohrafycheskykh dokumentov, orhanyzatsyy ekskursyi y druhykh sposobov y sredstv yzucheniya rodnoho kraia. - Sankt-Peterburh : yzdatelstvo «Vestnyk znaniya», 1910.
5. Yz tekushchei lyteraturs. Sent -Yler «Ob ustroistve ekskursyi s uchenykamy sredne-uchebnykh zavedenyi vesnoi etoho hoda («Ryzhskiy vestnyk №91-92 /1916) // Shkolnye ekskursyy y shkolniy muzei. - 1916. - № 3. - s. 29.
6. Podosynovykov N. V hostiakh u lotsmanov. - // Shkolnye ekskursyy y shkolniy muzei. - 1917. - №1. - s. 18.
7. Smyrnov V. Tormozi razvytiya otechestvennoho turyzma // Shkolnye ekskursyy y shkolniy muzei. - 1916. - №1. - s. 20-22.
8. Tretiakov D. Ekskursyy y nahliadnost na sezde deiatelei srednei shkoli, sostoiavshemsia v Odesse 2-7 yanvaria 1916 hoda // Shkolnye ekskursyy y shkolniy muzei. - 1916. - №1. - s. 13-19.
9. Trudi komysyssi po orhanyzatsyy ekskursyi dlia uchashchykh y uchashchykhsia srednykh uchebnykh zavedenyi Moskovskoho okruha s 28.12.1910 po 6.01.1911 h. - Moskva, 1911.
10. Tsyrkuliar h. mynystra narodnoho prosveshcheniya ob ekskursyakh, razoslannii hh. popechyteliyam uchebnykh okruhov // Shkolnye ekskursyy y shkolniy muzei. - 1916. - № 6. - s. 28-29.
11. Shevchuk O.M. Orhanizatsiia i zmist navchalno-vykhovnoho protsesu kolehii Pavla Halahana (1871-1920 rr.) - Uman, FOP Zhovtyi O.O., 2013. - 250 s.
12. Ekskursyia na Kavkaz y v Krim uchenykov Kyevskei 1-i gymnazyy v 1901 hodu. Pod red. dyrektora Y.Y. Posadskoho. - K.: Lytotypohrafiya Tovaryshchestva Y. N. Kushnerev y K. - 1901.